

УДК 327.8

РОЛЬ ОБСЄ У ФОРМУВАННІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА БЕЗПЕКИ

Парахонський Борис Олександрович,
доктор філософських наук, професор;

Яворська Галина Михайлівна,
доктор філологічних наук, професор

Проаналізовано роль ОБСЄ в архітектурі європейської безпеки. Окреслено можливі напрями подальшої активізації політики України в рамках цієї організації.

Ключові слова: ОБСЄ, глобальна безпека, регіональна безпека.

Способи ефективної підтримки міжнародного миру й безпеки безпосередньо залежать від особливостей глобального та регіонального безпекового середовища. Характер актуальних викликів і загроз визначає формат і напрями міжнародного безпекового співробітництва. Зміни в концептуальних підходах до безпеки, спричинені складністю сучасного міжнародного безпекового довкілля, впливають на цілі та засоби діяльності безпекових організацій.

Перед сучасними викликами та загрозами глобалізованого світу жодна держава не спроможна забезпечити власну безпеку виключно своїми зусиллями, не спираючись на допомогу з боку міжнародної спільноти й колективних структур безпеки. При цьому міру своєї участі в тих або інших міжнародних заходах у сфері міжнародної безпеки кожна країна визначає самостійно. Таким чином, різноманітні форми міжнародної співпраці та співробітництва в галузі безпеки формуються відповідно до

уявлень країн про спільні загрози та власні національні інтереси.

В умовах глобалізації роль міжнародних безпекових організацій значно зростає. Значної ваги набирають регіональні організації, які створюються для того, щоб здійснити ефективний розподіл праці у справі підтримки миру і безпеки. На Європейському субконтиненті таку роль виконує Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка є одним із найважливіших складників сучасної архітектури європейської безпеки. Головування України в ОБСЄ у 2013 р. стало сприятливою нагодою для підвищення міжнародної ролі України й активізації її участі в міжнародному співробітництві в галузі безпеки.

Мета цієї статті – проаналізувати історичну роль і перспективи розвитку ОБСЄ у формуванні європейського безпекового середовища та окреслити можливі напрями подальшої активізації політики України в рамках цієї

організації. В умовах пошуку Україною свого місця в новітній системі європейської безпеки це завдання набуває особливої актуальності.

Європейська система безпеки нині складається з кількох базових і взаємозалежних складників. Зв'язки між ними є багатовимірними й не завжди добре скоординованими. У міжнародно-правовому сенсі стабільність безпекового середовища у Європі забезпечують ОБСЄ, НАТО, ОДКБ та ЄС. Ключову роль у системі безпеки в Європі відіграє НАТО, більшість із членів якої – це європейські країни, які є одночасно і членами ЄС. Безпекова політика Євросоюзу формується як принципово доповнювальна до політики НАТО. Водночас відбувається й збільшення ваги ЄС, який продовжує розвивати власну зовнішню та безпекову політику, включно з оборонним складником.

На сході Європи вирішення питань безпеки прагне брати на себе ОДКБ (фактично РФ), але такі країни, як Україна, Молдова, Грузія та Азербайджан залишаються у зоні невизначеності, і їх безпекою фактично опікується лише ОБСЄ. Роль останньої має тенденцію до зменшення. Наразі вона фактично не виходить за межі моніторингу за демократичними процесами та захистом прав людини, а також опікується післякризовим урегулюванням у зонах конфліктів.

Історично склалося так, що кожна з безпекових організацій у Європі має свою сферу компетенції, яка, щоправда, не є чітко визначеною. НАТО існує як військово-політична організація і традиційно спирається на оборонний потенціал своїх членів. У діяльності організації та у визначенні її безпекових стратегій значний вплив зберігають за собою США. У розбудові своєї безпекової політики та стратегії ЄС акцентує увагу більше на загрози «м'якого» типу і прагне до більшої незалежності від впливів США, але все ж при вирішенні більшості традиційних питань безпеки покладається на можливості НАТО. Ефективність ОДКБ залишається під питанням, її діяльність інколи вважають «інструментом реалізації російської зовнішньої політики, засобом відновлення впливу Росії на пострадянському просторі» [1]. Загалом наряд чи можна говорити про системний характер європейської безпеки, оскільки взаємозв'язки та координація зусиль між різними безпековими організаціями фактично відсутні або здійснюються спорадично.

Отже, питання формування нової архітектури європейської безпеки як системи координації діяльності усіх європейських держав залишається актуальним, особливо з огляду

на зміну характеру новітніх загроз міжнародній безпеці. На принципах всеохоплюючої, послідовної та ефективної системи безпеки і створювалася Організація з безпеки та співробітництва у Європі, яка у сучасних умовах, за наявності доброї волі країн-членів та відповідного реформування, цілком спроможна взяти на себе такі функції.

Ідея загальноєвропейської організації, що мала б займатися спільними питаннями безпеки, виникає у післявоєнний період, під час періодичних послаблень міжнародної напруженості в умовах «холодної війни». Розкол Європи на два військово-політичних табори з різними соціально-економічними режимами викликав занепокоєння провідних європейських політиків, оскільки стан речей на грані балансування миру і війни міг завершитися катастрофічно внаслідок навіть зовсім випадкових обставин. На початку 1970-х років, особливо після підписання чотиристоронньої угоди по Західному Берліну у вересні 1971 р., склалася сприятлива міжнародна ситуація для проведення загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва. Вона розпочала свою роботу у Гельсінкі взимку 1972–1973 рр. за участі 35 країн, включаючи США і Канаду. Нарада завершилась підписанням у Гельсінкі 1 серпня 1975 р. Заключного акта, положеннями якого країни-учасниці зобов'язалися керуватися у взаємних відносинах.

У Заключному акті задекларовані принципи взаємних відносин держав-учасниць: повага до суверенітету, відмова від використання сили або погрози силою, визнання непорушності кордонів і територіальної цілісності держав, мирне врегулювання суперечностей, невтручання у внутрішні справи, повага до прав і свобод людини, рівноправ'я країн та право народів розпоряджатися власною долею, співробітництво між державами, дотримання зобов'язань згідно з міжнародним правом.

Документ фактично став стратегічною програмою дій з будівництва єдиної мирної, демократичної Європи, якою передбачено налагодження співробітництва у політично-військовій, економіко-екологічній та гуманітарній сферах. Політико-військовий вимір («перший кошик») передбачав встановлення контролю за розповсюдженням озброєнь, заходи щодо попередження конфліктів та зміцнення довіри між державами. Економіко-екологічний вимір («другий кошик») передбачав налагодження співробітництва у сфері економічної та екологічної безпеки. Людський вимір («третій кошик») націлений на захист прав людини, розвиток демократичних інститутів, моніторинг виборів тощо.

Задекларовані принципи започаткували гельсінкський процес, стрижнем якого був діалог різних країн з актуальних питань безпеки, хоча у реальній практиці міжнародних відносин держави не завжди прагнули їх дотримуватися. Західні держави більшу увагу приділяли питанням захисту прав людини, особливо на тлі розгортання дисидентського руху у республіках СРСР. Країни радянського блоку більше цікавили питання контролю за озброєннями та заходи щодо зміцнення довіри.

Дуже скоро період «розрядки» був завершений внаслідок вторгнення радянських військ в Афганістан і подій «надзвичайного стану» у Польщі. Тим не менш, зустрічі-наради європейських країн не припинялися, що надавало певну перспективу інституціоналізації гельсінкського процесу. Три групи країн – члени НАТО, Організації Варшавського договору та нейтральні країни – знаходили можливість обговорювати власні суперечності і знаходити спільні рішення. Характерними рисами процесу є його надблоковий статус, що сприяло подоланню міжблокових суперечностей, а також дотримання демократичних норм, коли рішення нарад приймаються консенсусом. Усе це сприяло захисту інтересів кожної з країн-учасниць.

Зміна історичних умов, пов'язаних із завершенням «холодної війни», поставила європейську ідею перед новими випробуваннями: який шлях досягнення єдності варто обрати європейським країнам після того, як із руйнуванням комуністичних режимів європейські демократичні цінності начебто набули реального втілення у всьому європейському просторі? Ліквідація Організації Варшавського договору, дискусії довкола можливого розпуску НАТО або зміни його функцій, просування Європейської економічної спільноти до створення Європейського Союзу, утворення нових незалежних держав на уламках Радянського Союзу та Югославії і виникнення нових конфліктних ситуацій, небезпечних для європейської стабільності, – все це створювало передумови для розбудови більш потужної загальноєвропейської інституції з питань безпеки та співробітництва, аніж НБСЄ. Така інституція мала б перспективу з часом консолідувати функції інших європейських організацій і таким чином продемонструвати втілення європейської ідеї у максимально широкому вигляді.

Паризька нарада глав держав та урядів європейських країн – учасниць гельсінкського процесу у листопаді 1990 р. завершується підписанням Паризької хартії для нової Європи, у якій задекларовано завершення «холодної

війни», та укладанням Договору про звичайні збройні сили у Європі як головної угоди з контролю за озброєннями. Відповідно до Паризької хартії утворювалася постійна адміністрація Наради, яка включала Секретаріат, Центр із попередження конфліктів та Бюро з вільних виборів.

Україна стає членом НБСЄ із 30 січня 1992 р. разом із Росією та іншими пострадянськими республіками, утвореними після розпаду СРСР. Автоматично членами НБСЄ стають країни Центральної Азії та Південного Кавказу, тобто коло неєвропейських членів значно розширюється, а в сферу відповідальності організації потрапляють конфлікти та демократичні процеси поза межами Європи.

Під час Будапештської зустрічі на вищому рівні 5–6 грудня 1994 р. приймається рішення про перетворення НБСЄ з 1 січня 1995 р. на Організацію з безпеки і співробітництва у Європі, а також проголошується політична декларація стратегічного характеру – «На шляху до справжнього партнерства у нову добу», в якій ставиться завдання розробки моделі загальної і всеохоплюючої безпеки для Європи ХХІ ст. На Лісабонській зустрічі лідерів держав ОБСЄ у грудні 1996 р. приймається Декларація «Про модель загальної та всеосяжної безпеки для Європи ХХІ ст.», у якій наголошується на необхідності розбудови єдиної мирної і демократичної Європи без розмежувальних ліній.

Створення ОБСЄ як всеосяжної європейської організації мало велике значення для реалізації концепції безпеки на загальноєвропейських принципах. Це – демократія, права людини, верховенство права, ринкова економіка, соціальна справедливість і збереження довкілля, що не викликало заперечень у всіх країн-учасниць. За основу ОБСЄ було взято принцип рівноправності держав, незалежно від рівня економічного і соціального розвитку. Надблоковий статус ОБСЄ сприяє зближенню позицій різних військово-політичних потуг і зміцненню довіри між ними. Спільність цінностей стає основою для більш глибокого взаєморозуміння та прозорості у взаємовідносинах. ОБСЄ була оголошена одним із головних інструментів у справі раннього попередження, запобігання конфліктів і врегулювання криз у регіоні ОБСЄ. Організація отримала реальний шанс для подальшої розбудови як основа нової архітектури європейської безпеки. Зрештою ОБСЄ у дусі Хартії ООН вважається регіональною організацією у глобальній системі колективної безпеки [2].

Після 1990 р. ОБСЄ (НБСЄ) набула більш усталених організаційних форм, надіслала

місії спостерігачів майже в усі осередки конфліктів у Європі з метою моніторингу ситуації та можливостей мирного врегулювання цих конфліктів. ОБСЄ накопичила певний досвід за такими напрямками діяльності як раннє попередження кризових ситуацій, врегулювання криз, пост-конфліктна реабілітація. Певні можливості ОБСЄ отримала у сфері контролю за озброєннями та у сфері економічного й культурного співробітництва, захисту прав людини. Але діяльність організації все ж не мала достатнього підкріплення фінансовими, інституційними та організаційними можливостями, що значно стримувало її ефективність у сфері безпеки.

Розбіжності між країнами Заходу та Сходу Європи все ж не могли бути так швидко подолані, як на це сподівалися прихильники загальноєвропейської єдності та єдиного безпечного простору «від Ванкувера до Владивостока». Північноатлантичний альянс замість того, щоб розпуститися, розпочав процеси розширення за рахунок посткомуністичних країн та налагоджував систему партнерства з іншими державами зони ОБСЄ, поступово переглядаючи власні стратегічні завдання та цілі та беручи на себе роль захисника європейських цінностей у європейському оточенні. Утворюється Європейський Союз як наддержавна організація, що поєднує економічні функції з політичними і військовими, яка теж поступово розширюється на Схід. На Сході йдуть власні реінтеграційні процеси серед країн СНД, які Москва намагається об'єднати у спільний економічний та військово-політичний простір квазі-імперського типу. Протилежно спрямовані процеси стикаються на теренах України, Молдови, Грузії, провокуючи поглиблення конфліктних ситуацій на кшталт Придністров'я чи Криму, аж до збройного вторгнення РФ у Грузію у серпні 2008 р.

Можна виокремити дві тенденції у розумінні держав-учасниць ОБСЄ щодо майбутнього цієї організації. Відповідно до першої ОБСЄ має зберігати функції консультативного форуму, основним напрямком діяльності якого є моніторинг і сприяння врегулюванню конфліктів, обговорення питань співробітництва у різних галузях, як це передбачено в Гельсінкському Заключному акті, Паризькій хартії та низці інших документів. Інший підхід передбачає подальше зміцнення ОБСЄ з метою перетворення її на стрижневий елемент системи європейської безпеки. Але в умовах масштабного розширення НАТО та ЄС за рахунок країн Центральної та Південно-Східної Європи можна було очікувати, що саме ці організації відіграватимуть ключову роль у сис-

темі європейської безпеки як більш потужні у своїх можливостях і значно краще забезпечені різними ресурсами. Це не могло сподобатись Росії, яка у цих умовах опинялась на узбіччі загальноєвропейського процесу.

Стамбульський саміт ОБСЄ 8–19 листопада 1999 р. приймає Хартію європейської безпеки і зобов'язує Росію вивести свої війська з Грузії та Придністров'я. РФ так і не виконує взятих на себе зобов'язань, не бажаючи втрачати свої впливи в Молдові та на Південному Кавказі. Після цього внаслідок внутрішніх суперечностей ОБСЄ потрапляє у стан перманентної кризи, а наступний саміт відбувається лише у грудні 2010 р. в Астані.

У січні 2004 р. Російська Федерація пропонує змінити домінуючий, на її думку, погляд на ОБСЄ як інструмент обслуговування інтересів окремих держав та їх угруповань і зайнятися реалізацією основної мети ОБСЄ – формування єдиного загальноєвропейського простору безпеки. Росія скорочує свою частку у бюджеті організації та не бажає фінансувати проекти, що суперечать російським інтересам. РФ також не виявляє бажання виводити війська з Придністров'я, піддає критиці діяльність спостерігачів ОБСЄ на виборах у державах СНД. У грудні 2006 р. РФ навіть заявляє про можливість виходу з ОБСЄ, якщо пріоритетом організації залишатиметься захист прав людини, а не військово-політичне співробітництво та економіко-екологічні питання. Втім, пропозиції РФ та її сателітів з табору СНГ не приймаються і 3 липня 2009 р. парламентська асамблея ОБСЄ приймає резолюцію «Про воз'єднання розділеної Європи: заохочення прав людини і громадянських свобод у регіоні ОБСЄ у ХХІ ст.».

Проблеми у діяльності ОБСЄ, що гальмують формування ефективної безпекової спільноти, багато у чому нагадують проблеми, з якими стикається ООН. Зона ОБСЄ охоплює як демократичні і розвинені європейські держави, так і авторитарні чи напівдемократичні з особливими уявленнями про демократію, азійські чи євразійські країни*. Загальні цінності хоча і декларуються у документах ОБСЄ, але у різних частинах цієї зони трактуються протилежно: якщо демократія, то «суверенна» або її «азіатський» варіант, повага до суверенітету держави і можливість його по-

* У грудні 2012 р. до ОБСЄ приєдналася Монголія, яка стала 57-м членом організації та посилила її євразійський вимір. Монголія перебуває у процесі демократичних трансформацій та економічних реформ. Ця подія засвідчила також, що ОБСЄ продовжує залишатися центром тяжіння в системі міжнародних безпекових установ [3].

рушувати для «захисту своїх громадян», економіка якщо і ринкова, але з потужним державно-олігархічним монополізмом і т.п.

ОБСЄ як система колективної безпеки виявилася неефективною в умовах значно ускладненого міжнародного середовища безпеки з його новими викликами та вимогами. Тенденція до визнання самопроголошених держав (Косово, Абхазія, Південна Осетія) підриває режим Гельсінкі, а також робить начиним неефективність міжнародних організацій з питань безпеки.

Існуючі механізми врегулювання криз і можливості розслідування порушень статуту ОБСЄ важко застосовувати в умовах, коли для прийняття рішення вимагається досягнення консенсусу всіх членів. На практиці це стає майже неможливим. Як наслідок, ці функції взяли на себе інші організації – НАТО та ЄС на Балканах або ОДКБ (фактично РФ) у просторі СНД, які випереджають ОБСЄ з питань ресурсного забезпечення європейської безпеки, військових та економічних. Ефективність ОБСЄ зберігається з питань моніторингу, виявлення можливих зон нестабільності у європейському просторі. ОБСЄ робить значний внесок у безпеку регіону також завдяки довгостроковим місіям у місцях конфліктів.

Нині широко обговорюється формат взаємодії євроатлантичного і євразійського просторів безпеки, шляхів реформування основних безпекових інститутів, таких як РБ ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, РЄ. Між ними існує співпраця, спрямована на охоплення якомога ширшого кола проблем безпеки та уникнення дублювання функцій.

ОБСЄ і НАТО співпрацюють як на політичному, так і на оперативному рівнях у таких сферах, як попередження конфліктів, кризове врегулювання, а також при реагуванні на нові безпекові виклики. Члени НАТО наголошують на важливості ОБСЄ як регіональної безпекової організації, форуму для обговорення питань, важливих для євроатлантичної безпеки. НАТО та ОБСЄ проводять консультації з питань регіональної безпеки, а також співпрацюють у сфері попередження конфліктів, при кризовому врегулюванні та посткризовому відновленні.

Відбувається постійний обмін інформацією між НАТО та ОБСЄ з питань безпеки кордонів, контролю за озброєннями, енергетичної безпеки, тероризму [4]. Тісна співпраця між НАТО, ЄС та ОБСЄ є елементом побудови «цілісного підходу» (*Comprehensive Approach*) до кризового врегулювання, що потребує ефективного застосування як воєнних, так і цивільних засобів [5]. Регулярна

Стратегічні пріоритети, №3 (28), 2013 р.

співпраця ОБСЄ з НАТО, ЄС, ООН, РЄ доповнюється контактами з такими регіональними організаціями, як ШОС, АСЕАН, Африканський Союз та ін.

ОБСЄ відіграє значну роль як форум для діалогу різних країн-членів, що мають відмінні системи цінностей (це відрізняє ОБСЄ від таких організацій, як НАТО та ЄС). Сам процес пошуку спільних рішень відіграє позитивну роль. Можливість проведення пан'європейського діалогу покращує безпековий клімат, навіть у випадках, коли консенсус знайти важко (прикладом є «процес Корфу», який хоч і не дав конкретних результатів, але підтримав на порядку денному питання загальноєвропейської безпеки).

Загалом сучасну роль ОБСЄ в архітектурі безпеки оцінюють як обмежену. Водночас в умовах нового безпекового середовища, в якому на перший план вийшли проблеми т.зв. м'якої безпеки з новими ризиками та загрозами, ефективність цієї організації має потенціал для підвищення.

У попередній період, за умов існування біполярного світу, коли створювалось ОБСЄ (НБСЄ), головною загрозою міжнародній безпеці було військове протистояння між «західним» і «східним» блоками, тобто проблеми «жорсткої безпеки» (*hard security*). Після завершення «холодної війни» на перший план виходять проблеми «м'якої безпеки» (*soft security*), які в умовах глобалізації постійно збільшують свою вагу. «М'яка безпека» охоплює потенційні й актуальні політичні, соціальні та економічні виклики національній безпеці [6, р. 6], вона охоплює фактично всі, крім суто оборонних, питання [7]. Разом з тим особливістю сучасних загроз і викликів є те, що вони походять із сфери, що не контролюється окремими державами і, на відміну від загроз геополітичного типу, часто формуються позадержавними суб'єктами, які набувають міжнародної ваги і прагнуть впливати на політику окремих держав. Теперішні безпекові загрози мають тенденцію перетворюватися на транскордонні й транснаціональні, а загрози економічного та екологічного характеру є глобальними за своєю природою.

Принципи ОБСЄ, що ґрунтуються на засадах всезагальної та всеохоплюючої безпеки, неподільності безпеки й на розумінні єдиної Європи без розмежувальних ліній, надають можливість формувати організаційні моделі, спроможні ефективно реагувати на глобалізаційні загрози та виклики. Універсальний характер ОБСЄ потенційно є більш відповідним сучасним загрозам і викликам, аніж інші

європейські безпекові організації, оскільки їх подолання вимагає скоординованих зусиль усіх зацікавлених країн.

Україна нині веде пошук свого належного місця і ролі у системі європейської безпеки. Для України питання стоїть дуже гостро – інтеграційний рух до європейських систем безпеки, з одного боку, або опинитись у позиції безпекового вакууму та міжнародного аутсайдера – з іншого. У першому випадку Україна може зберегти та зміцнити власну суб'єктність на міжнародній арені, у другому, перебуваючи під тиском глобальної конкуренції та поза межами ефективної системи колективної безпеки, ризикує опинитися наодинці перед сучасними загрозами та викликами власної безпеки.

Безпека Української держави є важливим елементом європейської безпеки загалом. У сучасних умовах розуміння «позаблоковості» як політики неучасті в конфронтаційних відносинах часів «холодної війни» втрачає сенс, оскільки біполярний світ уже зруйнований, а новий світовий порядок ґрунтується зовсім на інших засадах. Насправді мова має вестися про реальні гарантії безпеки, які надає країні її включення у міжнародні безпекові процеси на основі солідарності та взаємної підтримки.

Сенс входження України до колективних структур безпеки на Європейському субконтиненті полягає в тому, щоб мати можливість грати роль активного учасника європейської безпеки та мати реальні безпекові гарантії. Україні важливо реагувати на ерозію міжнародно-правових механізмів забезпечення безпеки. Відсутність надійних гарантій міжнародної безпеки нашої держави ставить її у ситуацію «вакууму» безпеки.

У зовнішньополітичному вимірі Україні важливо активізувати участь у формуванні механізмів європейської колективної безпеки, підтримувати ініціативи щодо підвищення клімату довіри та стабільності систем міжнародної безпеки у регіональному вимірі. Водночас доцільно сприяти процесам реформування ОБСЄ в напрямку підвищення її дієспроможності у протистоянні загрозам і викликам сучасного типу.

Відсторонення від європейських інтеграційних процесів у безпековій сфері означало б для України її усунення від можливості будь-якого впливу на систему європейської безпеки. У цьому випадку Україна ризикує залишитися державою, яка має наодинці протистояти новітнім загрозам, що в умовах глобалізації не є ефективним шляхом забезпечення національної безпеки.

Список використаних джерел

1. *Кравченко В.* ОДКБ: Повернення до пройденого / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2009. – 14 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/odkb_povernennya_do_proydenogo.html
2. *Charter of the United Nations. Chapter VIII: Regional Arrangements* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/en/documents/charter/chapter8.shtml>
3. *Kemp W.* Europe Moves East: Mongolia Joins the OSCE / W. Kemp. – 2012. – November 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://theglobalobservatory.org/analysis/390-europe-moves-east-mongolia-joins-the-osce.html>
4. *NATO's relations with the OSCE* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49911.htm
5. *Wendling C.* The Comprehensive Approach to Civil-Military Crisis Management: A Critical Analysis and Perspective / C. Wendling. – Institut de Recherche Strategique de l'Ecole Militaire (IRSEM), 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.securitymanagementinitiative.org/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=407&lang=en&Itemid=285
6. *Moustakis F.* Soft Security Threats in the New Europe / F. Moustakis // George C. Marshal European Centre for Security Studies, Managing the Challenges of Soft Security Threats in the 21st Century Report of the Conference April 7–9, 2003. – P. 6.
7. *Becher K.* «Soft security» with Russia after 11 September / K. Becher. – The International Institute for Strategic Studies, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iiss.org/publications/russia-regional-perspectives-journal/volume-1---issue-1/soft-securitywith-russia-after-11-september>